

پیندهکات تاکو پرووخان و له نیوچوونی پژی می سلهته نهت له تورکیای نوی (۱۹۲۳) «۳».

شیایو باسه، هه ندیک له لیکۆله رهوان کیشهی رۆژه لاتی ده گپی نه وه بۆ قوناغی کی کۆن و به دامه زرانندی دهوله تی عوسمانی و فراوانخواییه کانی له رۆژه لاتی ئه وروپا (بالکان) له قه له می ده دن. که چی هه ندیکی دیکه زۆر گشتگیری ده کن تا ئه و راده یه ی که هه موو کی بکچ و مملاتییه کانی نیوان رۆژتاوا و رۆژه لات له هه موو سه رده مه میترووییه کان گوزارشت لی ده کن «۴».

جیی سه رنج لیگرته، کیشهی رۆژه لاتی وه ک له هه لدانه وه ی لاپه ره کانی میتروو دا، به تایبهت له لاپه ره کانی میترووی هه ریمی بالکاندا به ده رده که ویت، له گه ل په بیدا بوون و سه ره له دانی ئه و گیرمه و کیشمه ی نیوان دهوله تی عوسمانی و ولاته ئه وروپییه کان هاتۆته کایه وه، پیناسه ی راسته قینه ی ناسنامه ی له ت له ت کردن و دابه شینه وه ی مولکه کانی دهوله تی عوسمانی و هه للو شینی سامانه زۆر و زه به نده کانی بوو «۵». لی له خویندنه وه و تیروانی نی میترووی کیشهی رۆژه لاتی ئاشکرایانه تویتزه ره چاوی سی قوناغی جیاواز ده کات له پرووی تایبهتمه ندییبه گشتییبه کانییه وه.

قوناغه کانی کیشهی رۆژه لاتی،

تایبهتمه ندی و رووداوه کانیان

به لگه نه ویسته زۆریه ی تویتزه ران کیشهی رۆژه لاتی بیان له سۆنگه ی تایبهتمه ندییبه گشتییبه کانی دابه شکردو وه ته سه ر سی قوناغ: قوناغی یه که م: له کۆتاییه کانی سه ده ی هه ژده وه ده ست پینده کات تاکو کۆتایی هاتنی جهنگی قرم (Kriam) (۱۸۵۳-۱۸۵۶). قوناغی دووه م: له کۆتایی جهنگی قرم بۆ کۆتاییه کانی سه ده ی نۆزده یه م ده گریته وه. قوناغی سییبه م: له کۆتاییه کانی سه ده ی نۆزده وه ده ست پینده کات تاکو پرووخانی دهوله تی

کوردستان له کیشهی رۆژه لاتی

(۱۸۰۰ - ۱۹۰۰)

دلشاد مهحمود عهبدوهرمان (*)

دهروازه

زاراوه ی «کیشهی رۆژه لاتی» لگینه بۆ یه که م جار له «کۆنگره ی قیرۆنا» (*) به کار براب، تاوه کو ئه و گیروگرفته نیو دهوله تیانه بگریته خو که له سه ره ئه گه ری له نیوچوونی ئیمپراتۆریه تی تورکی به ریا بیو «۱». ئه م کیشه ی پر له ئالۆز و بلۆزه قه باره گه لیکی به رفراوان له خو ده گری.

به شیوه یه کی گشتی، ده توانی بوتری که کیشهی رۆژه لاتی بریتییه له: له خوگرتنی به رۆزه ونه ندییبه دژ به یه که کان و مملاتی و کی بکچی توند که له نیوان ولاته ئه وروپییه کان و رۆژه لاتی نزیک که وه ته وه له سه ر ئاسته کانی سیاسی و ئابووری و ئایینی «۲».

ئه م کیشه یه له کۆتاییه کانی سه ده ی هه ژده وه ده ست

عوسمانی له سالی (۱۹۲۳) «۶» .

قۆناغی یه که می کیشهی رۆژه لاتی

ئهم قۆناغه به وه دهناسریتته وه که رۆلی روسیا له کیشهی رۆژه لاتییدا له لوتکهی گه شه سهندن و په ره سهندنی خۆیدا بووه و چالاکترین رۆلی بینیه له روهی فراوانخوازیی له جهستهی دهوله تی عوسمانی «۷» . ههر له قۆناغی یه که مدا تورکه کان هه ره شه یه کی راسته قینه یان له سه ر سیسته می سیاسی و کۆمه لایه تی له رۆژه لاتی ئه وروپا پیک ده هینا «۸» .

له سه رنج لیگرتنیکی وردی قۆناغی یه که مدا به ده رده که ویت که ده وله تی عوسمانی له رووکاری که وشنه کانی له گه ل روسیای قه یسه ریدا، دوو چاری گرفتیی خۆی ببوو، رووسیا له و قۆناخه دا یه کیک بوو له دوژمنه هه ره سه رسه خته کانی ده وله تی عوسمانی «۹» . جهنگی قرم که گه وهرترین رووداوی قۆناغی یه که می کیشهی رۆژه لاتی بوو، هه روا خالی وهرچه رخانه نیوان دوو قۆناغی لیک جیای کیشهی رۆژه لاتی پیک ده هینا، روسیا جه مسه رتیکی ئه و جهنگه بوو به رامبه ر به ده وله تی عوسمانی له نیوچه ی دوورگه ی قرم، که له سۆنگه به وه ئه و جهنگه ی لی به ریا ببوو «۱۰» .

سه باره ت به رووداوه کانی دیکه ی قۆناغی یه که می کیشهی رۆژه لاتی، له راستیدا ئاژاوه و پشوی ناوچه کانی بالکان به تایبه تی راپه رین و شوژی چه کداری نه ته وه کانی یۆنان و سرب و سلاڤ نه ژاده کان- له پای گه یشتن به ماف و داواکانیان بۆ خۆه رپوه ردن و رزگاریبون له ئیداره ی عوسمانی- له رووداوه دیار و به رچاوه کانی قۆناغی یه که م بوون «۱۱» .

رووداویکی به رچاوتری ئهم قۆناغه خۆی له بزوتنه وه که می محمه د عه لیی گه وره پاشای میسردا ده بینیتته وه، محمه د عه لیی پاشا پاش پاککردنه وه ی میسر له پاشاگه ردانی و قایمکردنی ده سه لاتداریتییه که ی؛ که وته به ره نگاربوونی ده وله تی عوسمانی به سه ر له شکریی ئیبراهیم پاشای کوری «۱۲» ، به لام له به ر ئه وه ی سیاسه تی ولاتانی زله یزی ئه و رۆژگاره بریتی بوو له پاراستنی یه ک پارچه یی خاک و مولکه کانی ده وله تی عوسمانی و هیشتنه وه ی بارودۆخی ده ولت وه ک خۆی (واته نه به ره و پیتش بروات که نه توانریت کۆنترۆل بکری نه بیته یز بکری و بیته هۆی پارچه پارچه بوونی بۆ سه ر چه ند گلۆتیکی به هیزی

بچووک)، ئیدی له سۆنگه ی یارمه تی و هاوکارییه کانی ئه و ولاته زله یزانه وه هه وله کانی محمه د عه لیی گه وره ش له (کۆنگره ی له نده ن) (۱۸۴۰) سنووری بۆ دانرا پاش ئه وه ی هه ره شه یه کی زۆر ترسناکی له سه ر جه سته ی ده وله تی عوسمانی دروست کردبوو «۱۳» .

قۆناغی دووه می کیشهی رۆژه لاتی

قۆناغی دووه می کیشهی رۆژه لاتی به وه دهناسریتته وه که رۆلی روسیا به ره و که مبوونه وه ده چوو، ئه و گروتینه ی قۆناغی یه که می له ده ست دابوو، ئه وه ش له ئه نجامی ئه و لاوازییه ی که له به ره نجامی جهنگی قرم دوو چاری هات و به دۆراوی له و جهنگه هاته ده ر «۱۴» ، له به رامبه ریشدا له سه روبه ندی ئه و قۆناغه دا به ریتانیا و فه ره نسا و نه مسا گرنگی زیاتریان به ده وله تی عوسمانی ده دا له سۆنگه ی ئه وه ی که سه رچاوه ی که ره سته ی خا و و بازارپیکیشه بۆ ساغکردنه وه ی به ره مه هینراوه پیه سه سازیه کانیان.

بۆیه ئه و ولاتانه په نایان برده به ر ده وله تی عوسمانی به چه ند ده سته واژه یه ک، له وانه: «پره نسپی پارێزگاریکردن له ره وشیی ئه وسای ده وله تی عوسمانی» و هه ره ها «جه ختکردنه وه له سه ر پاراستنی یه کیتی خاکه کانی ئیمبراتۆریه ت و حه سانه ی هه ریمه کانی». ئه وه له کاتی که هه ر هه لیکه له بارو شیوا یان بۆ به رخسایه گورچ ده یانقۆرتته وه له پیتنا و به رژه وه ندیه کانی خۆیان «۱۵» .

له ماوه ی ئهم قۆناغه دا ده وله تی عوسمانی ته واو ده سته وه ستانی خۆی به رامبه ر به مه رام و نیازه کانی ولاتانی زله یزی ئه وروپی- به تایبه ت به ریتانیا- بۆ ده رکه وت. هه ر له م قۆناغه دا لاپه ره یه کی نوئی له رکا به ری و مملانیی توند له نیوان روسیا و ده وله تی عوسمانی هه لدرایه وه، که دیره کانی به خوتینی سوور و گه شی چه ندین بیتاوان وشه به وشه تۆمار کران، ئه ویش جهنگی روسی عوسمانی نیوان سالانی (۱۸۷۷-۱۸۷۸) بوو «۱۶» .

جهنگی سالانی (۱۸۷۷-۱۸۷۸) ی نیوان روسای ته زاری و عوسمانیه کان له گرنگترین رووداوه کانی قۆناغی دووه می کیشهی رۆژه لاتی ده ژمیردریت و خالی گرنگی وهرچه رخانه یش بوو سه باره ت به شه قلی تایبه تی کیشهی رۆژه لاتی، به و پیتوانگه ی که له و جهنگه به داوه ولاته زله یزه ئه وروپییه کان چیدیکه ئه و

پارټيزه‌ری يه کيټيبي خاکه کانی ده‌ولته‌تی عوسمانی نه‌بوون و بگره به پيچچه‌وانه‌وه خوځيان که‌وتنه هه‌لپه‌ی پارچه پارچه‌کردن و دابه‌شکردن و داچپړيني خاک و هه‌ريمه‌کانی ده‌ولته‌تی عوسمانی. بۆ نمونه به‌ريتانيا سالی (۱۸۷۸) دوورگه‌ی قوبرسی پچړی و سالی (۱۸۸۲) یش هه‌لسا به پاوانکردنی میسر و نۆکه‌ندی سويس «۱۷». فهره‌نساش وه‌ک زله‌پيژيک پاش نه‌وه‌ی له سالی (۱۸۳۰) هوه‌ده‌ستی به‌سهر جه‌زائيردا گرتبوو، سالی (۱۸۸۱) هه‌لسا به راگه‌يانندی ياسای پاراستن به‌سهر تونسدا «۱۸». روسیاش له کونگره‌ی به‌رلين (۱۸۷۸) دا توانیبووی ناوچه‌کانی رۆژه‌لاتی ده‌ریای ره‌ش که هه‌ردوو شاری قارس (Kars) و باتووم (batum) ی له‌خو‌ده‌گرت، له ده‌ولته‌تی عوسمانی پچړی «۱۹».

پيگه‌ی کوردستان له کيشه‌ی رۆژه‌لاتیدا

کوردستان وه‌ک هه‌ريمه‌ک له چوارچيويه نه‌خشه‌ی سياسی ده‌ولته‌تی عوسمانی به‌ده‌ر نه‌بوو له رووداوه تيژه‌کانی کيشه‌ی رۆژه‌لاتی، چونکي خودی ده‌ولته‌تی عوسمانی جه‌مسهرتيکی سهره‌کيی و نامانجيتکی بنه‌ره‌تی به‌رپابوونی کيشه‌ی رۆژه‌لاتی بوو، ئیدی هاتنه‌کايه‌ی کيشه‌ی رۆژه‌لاتی و مملانی و رکابه‌ری توند و تيژي نيوان ولاته زله‌پيژه نه‌وروپيه‌کان و ده‌ولته‌تی عوسمانی، به‌نۆره‌ی خو‌ی و پچ به‌پي به «ميکانيزميکی چالاک» (***)، کوردستانی خزانده نيو بازنه‌ی مملانی و کتيرکيتی کيشه‌ی رۆژه‌لاتی به‌وه.

سه‌باره‌ت به به‌ريتانيا

کوردستان له نه‌خشه‌ی ئابووری و سياسی و سه‌ربازيه‌کانی به‌ريتانيا دا پایه‌یه‌کی کاربگه‌ری پچړی بوو، به‌تايبه‌ت که يه‌کيتک بوو له‌و ناوچه‌ی که به‌کورتترين رپگا له قه‌له‌م ده‌درا بۆ گه‌يشتن به هندستان «۲۶». نه‌و هندستانه‌ی که به‌تاجی به‌ريتانيا ده‌ژمي‌درا. ئیدی له سۆنگه‌ی نه‌مه‌وه ناوه‌نده به‌رپرسه‌کانی ئينگليز له نيوه‌ی يه‌که‌می سه‌ده‌ی نۆزده‌يه‌مدا زۆرتترين ليکولينه‌وه‌ی له‌ بواره جياجياکانی کوردستاندا به نه‌نجام گه‌ياند. هاوکات شيلگيرانه ئينگليزه‌کان ده‌ستيان به‌پيوه‌ندی به‌ستن کرد له‌گه‌ل سه‌رۆک خيل و عه‌شيره‌ته کورده‌کان وه‌ک هه‌نگاوپيکی سه‌ره‌تايی بۆ پي‌دزه‌کردن «۲۷».

به‌ريتانيا هه‌ولته‌کانی بۆ بنياتنای پيگه‌ی له کوردستاندا، له راستیدا ده‌گه‌رايه‌وه بۆ سه‌ره‌تای سه‌ره‌تاکانی سه‌ده‌ی نۆزده، که له‌و کاته‌دا کاپيتان (جون مالکولم) به‌فرمانی به‌رپرسه به‌ريتانيا ييه‌کان له هيند رووی له ئيران کرد و به‌ده‌ست و دياريه‌کی گرانبه‌هاوه چوه‌ خزمه‌ت (فه‌تح عه‌لی شای قاجار) (۱۷۹۷-۱۸۳۴) «۲۸»، پاشتر بۆ کاپيتان

پارټيزه‌ری يه‌کيټيبي خاکه کانی ده‌ولته‌تی عوسمانی نه‌بوون و بگره به پيچچه‌وانه‌وه خوځيان که‌وتنه هه‌لپه‌ی پارچه پارچه‌کردن و دابه‌شکردن و داچپړيني خاک و هه‌ريمه‌کانی ده‌ولته‌تی عوسمانی. بۆ نمونه به‌ريتانيا سالی (۱۸۷۸) دوورگه‌ی قوبرسی پچړی و سالی (۱۸۸۲) یش هه‌لسا به پاوانکردنی میسر و نۆکه‌ندی سويس «۱۷». فهره‌نساش وه‌ک زله‌پيژيک پاش نه‌وه‌ی له سالی (۱۸۳۰) هوه‌ده‌ستی به‌سهر جه‌زائيردا گرتبوو، سالی (۱۸۸۱) هه‌لسا به راگه‌يانندی ياسای پاراستن به‌سهر تونسدا «۱۸». روسیاش له کونگره‌ی به‌رلين (۱۸۷۸) دا توانیبووی ناوچه‌کانی رۆژه‌لاتی ده‌ریای ره‌ش که هه‌ردوو شاری قارس (Kars) و باتووم (batum) ی له‌خو‌ده‌گرت، له ده‌ولته‌تی عوسمانی پچړی «۱۹».

قونای سييه‌می کيشه‌ی رۆژه‌لاتی

قونای سييه‌می کيشه‌ی رۆژه‌لاتی به‌وه جيا ده‌کرپته‌وه که کيشه‌ی رۆژه‌لاتی له‌م قوناه‌یدا، له جوغزی جارانی ده‌رچوو و بووه نه‌و کيشه هه‌ره هه‌ستيار و گرنه‌گی نيوان رۆژه‌لات و رۆژئاوا و له‌و ئاکامه‌شدا رۆژه‌لاتی دوور و نه‌فريقيا و نه‌مريکای لاتيني تيخزا «۲۰».

نه‌لماناي يه‌گرتوويش که تازه به‌سهرکردايه‌تی (هيتربه‌رت بسمارک) که‌وتبووه سه‌ر پچ؛ له‌گه‌رانيکی جدی دابوو بۆ په‌يداکردنی بازار به‌مه‌به‌ستی به‌گه‌رخستنی سه‌رمایه‌ی نه‌لمانی. له ئاکامه‌دا سياسه‌تی کشان رووه و رۆژه‌لاتی ليکه‌وته‌وه «۲۱».

به شيوه‌يه‌کی گشتی هاتنه ناوه‌وه‌ی نه‌لمانه‌کان بۆ رۆژه‌لات، باری نه‌و مملانيه‌ی رۆژدر و ئالۆزتر کرد که له‌نيوان ولاته زله‌پيژه‌کان هاتبووه کايه‌وه له‌مه‌ر مولکه‌کانی ده‌ولته‌تی عوسمانی «۲۲»، که نه‌وه‌ش جه‌وه‌ه‌ری کيشه‌ی رۆژه‌لاتی نه‌و رۆژگاره‌ی پيک ده‌هينا.

خالتيکی جياکه‌ره‌وه‌ی تری نه‌م قوناه به‌رزيونه‌وه‌ی ئاستی بزافي ئازاديخوازی نه‌ته‌وه‌يه‌يه له‌لای گه‌له‌ جو‌ر به جو‌ره‌کانی ئيمپراتۆريه‌تی عوسمانی که کاربگه‌ری ديارى هه‌بوو له‌سهر سياسه‌تی ولاته زله‌پيژه‌کانی نه‌وروپي به‌رامبه‌ر به ده‌ولته‌تی عوسمانی، به‌تايبه‌ت له‌سه‌روبه‌ندی جه‌نگی يه‌که‌می جيهانی «۲۳». له رووداوه گرنه‌گه‌کانی نه‌م قوناهه‌ کوشتاريه‌کانی نه‌رمه‌نه له‌نيوان سالانی

به تاییهت که له ئه نجامی ئه و زنجیره په یانمانه وه هیندیک ناوچه ی کوردستان و ژماره به ک خیتلی گه وره ی کورد که وتنه بازنه ی دهسه لاتیه وه .

روسیا بایه خیکی زوری به کورده کان ددها، له سونگه ی دلیری و نازایی کورده کان له کاتی جهنگدا، بویه مه یلی به لای راکیشانی کورده کاندا هه بوو تا بتوانیت دژی دهوله تی عوسمانی له کاریان بیینی، یان هه ر هیچ نه بی وایان لی بکات بی لایه ن بوه ست له جهنگه کانی دژ به دهوله تی عوسمانی «۳۶». به و پیتودانگه ش روسیا بو به دیهیتانی ئامانجه کانی هه لسا به پیکهیتانی چهند تیپیکی سواره و پیاده له کورده کان که ژماره ی ئه و جهنگاوه ره کوردانه خوی له نزیکه ی (۱۳۰۰) جهنگاوه ر ددها «۳۷» .

راستییه ک جیتی سه رنجه، کورده کان ده رکی ته و او یان نه بوو سه باره ت به کیشه ی رۆژه لاتی و پیوه ندیه جه نجاله کانی نیو دهوله تیبی رۆژگار، بویه له سه رجه م هه نگاو هه لئانه وه کانیاندا دوو چاری شکست و ده رگا به روودا خست بو نه وه . هانا بردنی یه ز دانشیر له کاتی جموجۆله که یدا (۱۸۵۴-۱۸۵۶) «۳۸» بو روسه کان و پشت لی کردنی روس و ئینگلیزه کان لیتی و ههروه ها شوړشی گه وره ی شیخ عوبه ی دوللای نه هری (۱۸۸۰-۱۸۸۱) و هه لوتستی روسی به ریتانی «۳۹»، دوو به لگه و گه واهی راستی ئه م قسه یه ن. له و ماوه هه ستیار و ناسکه میتروویاندا نه ئینگلیز به که لکی کورد هات نه روس ئه و دلسووتاوه ی کورد بوو که بانگه شه ی بو ده کرد .

سه باره ت به ئه لمانیا

ئه لمانیا و قه یسه ره که ی (وله هه می دووه م) (۱۸۸۸-۱۹۰۱) له سه رووی ئه و زله یزانه ی دیبه وه بوون که گرنگییان به کوردستان ددها و چاویان بریووه کوردستان وه ک پیگه یه کی پر بایه خی ستراتیژی له چوارچیوه ی دهوله تی عوسمانی. ئه وه ی هه لزانانی ئه لمانیای به ره و ئه و ده قه ره ئاسانتر ده کرد ئه وه بوو که سولتان عه بدولحه میدی دووه م (۱۸۷۶-۱۹۰۹)، به و پیتودانگه ی خه لیفه ی موسلمانان بوو! پیتی و ابوو ئه لمانیا تاکه هیزه هاوسۆز بیت له سه رگرتنی کومه له ی ئیسلامی (الجماعة الاسلامیه) که سولتان هه ولی بو ددها له پیتنا و و دیهیتانی مه رامه سیاسییه کانی خوی. هه روا هاوکات ئه لمانه کان پیوه ندییان له گه ل عوسمانییه کان گریدا بوو و

مالکۆلم لوا که له میانه ی گه شته که یدا سه ردانی ناوچه کانی کوردستان بکات و زانیارییه کی زۆر له بواره جوړا و جوړه کانیدا کۆبکاته وه «۲۹»، له سالی (۱۸۲۰) دا بو نو ماینده ی کۆمپانیای هیندی رۆژه لاتی کلۆدیووس جیمس ریچ ره خسا که گه شتیک به کوردستاندا بکات و زانیارییه کی زۆر به که لک، که له که ی سه ر زانیارییه کانی کاپیتان جوون مالکۆلم بکات «۳۰» ئه م پیتنگا وانه هه مووی بو دهسه لات په یدا کردن بوون له نیتو جهسته ی دهوله تی عوسمانی که کوردستانیش هه ریمیکی گرنگی بوو .

راستی، سه ره کیتترین هو و ئه نگیزه کانی به ریتانیا بو په یدا کردنی دهسه لات له جهسته ی دهوله تی عوسمانیدا بو به رۆژه ونده ی تابووری له ناوچه که ده گه رایه وه . به تاییهت له و رۆژگاردها، له سونگه ی شوړشی پیسه سازیه وه سه رمایه ی بازرگانی و هرچه رخا بوو بو سه رمایه ی پیسه سازی، ئیدی ئه وه ش گوړانکارییه کی گه وره ی له ستراتیژی ته تی بازرگانی له نیتو ئه و ولاته ئیمپریالیزمیه و دهوله تی عوسمانی (کوردستان) به دواوه بوو . به ریتانیا دهوله تی عوسمانی به کوردستانه وه هه ر له و روانگه یه وه ته ماشا نه ده کرد که سه رچاوه ی به دهسته خستنی که رهسته ی سه ره تاییه، به لکو سه رباری ئه وه ش دهوله تی عوسمانییان کردبووه بازاړیک بو ساغکردنه وه ی کالا و شتومه که بازرگانیه کانیان «۳۱». بازاړه کانی کوردستانیش به نۆره ی خو یان به بازاړه نیو دهوله تیه کانی جیهانییه وه به سترانه وه . ئه وه ی که په نجهره یه کی فره فراوانی به رووی کوردستاندا والا کرد و، گورزیک کی کوشنده شی له بریک رووه وه ئاراسته ی پیسه سازی خو مالی و ئاستی تابووری کوردستان کرد «۳۲» .

سه باره ت به رووسیا

روسیا بو به دیهیتانی خه ونه شیرینه که ی، که گه یشتن بوو به ئاوه گه رمه کان، سالی (۱۸۰۴) و سالانی دواتری، راسته وخو پیوه نده ی له گه ل کوردا دامه زراند «۳۳». پاشتر له ئه نجامی موړکردنی په یانمانه کانی (گولستان) (۱۸۱۳) و (تورکمانچای) (۱۸۲۸) له گه ل ئیران و «۳۴» په یانمانه کانی (سان ستیفانو) (۱۸۷۸) و دواتر (به رلین) (۱۸۷۸) له گه ل دهوله تی عوسمانیدا «۳۵»، روسه کان پیوه ندییان توند و تو لتر بوو به کورده کانه وه .

بازرگانیه‌کان، که ئەوێش وای کرد که کوردستان به نۆزه‌ی خۆی به بازاره‌ نێو ده‌وله‌ تیه‌ کانه‌وه‌ به‌ ستریتیه‌وه‌.

له‌ سه‌رئێکی دیکه‌وه‌ کورد وه‌ک چۆن خاکه‌که‌ی پێگه‌ی گرنگی له‌ بازنه‌ی کیشه‌ی رۆژه‌لاتیدا داگیرکردبوو، ئەو هاش خۆی ببوو ئامرازێکی گرنگی مملانیکانی ئەو کیشه‌یه‌. روسیا بایه‌خێکی زۆری به‌ کورده‌کان ده‌دا که ده‌یویست له‌ دژی ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ کاربان بێنی یا لانی که‌م هیچ نه‌بی وایان لێ بکات بێتایه‌ن بوه‌ستن له‌ جه‌نگه‌کانیان دژ به‌ ده‌وله‌تی عوسمانی.

ئەو گۆرانانه‌ی له‌ کۆتایی سه‌ده‌ی نۆزه‌یه‌مه‌دا له‌ ده‌وله‌تی عوسمانی روویان دا بایه‌خی کوردستانیان زیتێر کرد. هه‌لزنانی ئەلمه‌نه‌کان به‌ره‌و ئەم ناوچه‌یه‌ له‌ تینی ئەو ناگره‌ی خۆشتر کرد که له‌ نێوان ولاته‌ زله‌یزه‌کان دایسابوو له‌ سه‌ر به‌ په‌راویزکردنی رۆل و ئاماده‌یی ولاتانی دی له‌ ناوچه‌که‌دا.

ژێدر و په‌راویزه‌کان:

(*) قوتابی ماسته‌ر له‌ به‌شی مێژووی کۆلیژی ئادابی زانکۆی سه‌لاحه‌دین- هه‌ولێر.

(**) کۆنگره‌ی قیرونا سالی (١٨٢٢) له‌ لایه‌ن ولاته‌ ئەوروپیه‌یه‌ کانه‌وه‌ به‌ ستر بۆ گه‌نگه‌شکردنی ئەو ره‌وشه‌ ناهه‌مواره‌ی که له‌ سالی (١٨٢١) دا له‌ ناوچه‌کانی باڵکان که‌وتبووه‌ دژ به‌ زالبوونی ده‌سه‌لاتی عوسمانیه‌کان. بۆ زانیاری زیتێر، پروانه: د. فاضل حسین و د. کاظم هاشم نعمه‌، التاريخ الاوربي الحديث (١٨٥١-١٩٣٩)، الطبعة الاولى، الموصل، (١٩٨٢)، ص ٥٢-٥٨.

(١) زين نورالدين زين، الصراع الدولي في الشرق الاوسط و ولادة دولتي سوريا ولبنان، بيروت، ١٩٧١، ص ٢٢.

(٢) زين نورالدين زين، م.ن، ص ٢٢.

(٣) د. هاشم صالح التكريتي، المسألة الشرقية- المرحلة الاولى- (١٧٧٤-١٨٥٦)، بغداد، (١٩٩٠)، ص ٢١.

(٤) پروانه: حسين لبيب، تاريخ المسألة الشرقية،

نیاز پاکی خۆشیشیان بۆ سوڵتان ده‌رپرێبوو، سیاسه‌تکاره‌کانیان په‌یتا په‌یتا وایان راده‌گه‌یاند که ئامانجی ئەوان به‌ ته‌نیا ئابوورییه‌ و هیچ چاوتیبری نیکی سیاسییان له‌ جه‌سته‌ی ده‌وله‌تی عوسمانیدا نییه‌ «٤٠».

دواتر روون بوویه‌وه‌ که زه‌به‌لاحتترین پرۆژه‌ی ئیمپریالیزمیان به‌ ده‌سته‌وه‌یه‌، ئەویش پرۆژه‌ی هێلی ئاسنی به‌ غدا- به‌رلین بوو (***)، که مه‌به‌ست لێی به‌گه‌رخستنی سه‌رمایه‌ی ئەلمانی بوو له‌ چوارچێوه‌ی سوود وه‌رگرتن له‌ سه‌رچاوه‌ی کانزایی و کشتوکالییه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانی «٤١». گه‌فتوگۆکان له‌ باره‌ی به‌خشینی جیاووکێی ئەو پرۆژه‌یه‌ له‌ سالی (١٨٩٩) دا به‌ کۆتا گه‌یشت «٤٢».

ئەو گۆرانانه‌ی له‌ کۆتایی سه‌ده‌ی نۆزه‌یه‌مه‌دا له‌ ده‌وله‌تی عوسمانی روویان دا، بایه‌خی کوردستانیان زیتێر کرد. بۆ سۆنگه‌ نییه‌ له‌ سالی (١٨٩٠) دا ده‌وله‌تی عوسمانی سواری هه‌میدی له‌ خێله‌ کورده‌کان پێکه‌یتا. که ئەلمانه‌کان رۆلی گه‌وره‌یان له‌ مه‌دا هه‌بوو، بۆ ئەوه‌ی ئەو ده‌قهره‌ له‌ ژێر نفوزی عوسمانیه‌یه‌کان به‌هێلنه‌وه‌ و روس و ئینگلیزه‌کان نه‌پرژینه‌ سه‌ر ئەوه‌ی له‌م رۆچنه‌یه‌وه‌ (کوردستان) خۆیان له‌ کاروباری عوسمانیه‌یه‌کان هه‌لقورتین «٤٣». ئەم پێنگاوه‌ ئەو راستیه‌ دووپاته‌ ده‌کاته‌وه‌ که ده‌وله‌مه‌ندی کوردستان و بوونی ئەو هه‌موو سامانه‌ تیایدا، له‌ پال شوینه‌ ستراتیژی و جیۆپۆله‌تیکه‌که‌ی، وای کردبوو هه‌ریه‌ک له‌ لایه‌نه‌ رکا به‌ره‌کان هه‌ولبده‌ت ئەوانه‌ی تر له‌ کوردستان دوور بخاته‌وه‌ «٤٤».

کۆتایی

کوردستان له‌ به‌ر گرنگی و ستراتیژی هه‌لکه‌وته‌ی جوگرافیه‌که‌ی پێگه‌ی له‌ بازنه‌ی کیشه‌ی رۆژه‌لاتیدا پێ به‌ پێ روو له‌ هه‌لکشان بوو. به‌تایبه‌ت پاش ئەوه‌ی له‌ سنوگه‌ی شۆرشێ پێشه‌سازیه‌وه‌ سه‌رمایه‌ی بازرگانی ئەوروپی وه‌رچه‌رخا بۆ سه‌رمایه‌ی پێشه‌سازی، که ئەوێش گۆرانکارییه‌کی گه‌وره‌ی له‌ ستراتیژییه‌تی بازرگانی له‌ نێو ئەو ولاته‌ زله‌یزه‌ ئەوروپیانه‌ و ده‌وله‌تی عوسمانیدا کوردستان- به‌دواوه‌ بوو. ولاته‌ زله‌یزه‌کان ده‌وله‌تی عوسمانیه‌یه‌یه‌ که هه‌ر به‌ ته‌نیا وه‌ک سه‌رچاوه‌ی به‌ ده‌سته‌خستنی که‌ره‌سته‌ی سه‌ره‌تایی ته‌ماشانه‌ده‌کرد، به‌ لکو سه‌رباری ئەوه‌ش ده‌وله‌تی عوسمانیه‌یه‌یه‌ که بازارێک بۆ ساغکردنه‌وه‌ی کالاه‌ شتومه‌که‌

- مصر، ١٩٢١، ص ١. (الهامش).
- (٥) ئەم لیکۆلینەوهیە، لە سۆنگەهێ ئه‌و ریههه‌نده‌وه به ئەنجام گه‌یاندراره که پارچه‌یه‌کی گه‌وره‌ی کوردستان وه‌ک سه‌رجه‌م ناوچه و ولاته‌کانی دیکه‌ی رۆژه‌ه‌لاتی نزیک به‌شیک بوون له ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانی و سه‌رچاوه‌یه‌کی به‌ پیت و به‌ رمینی ده‌ولت بوون به‌ درێژه‌پیدانی بازه‌ی مملاتی کیشه‌که، وه‌ک لهم لیکۆلینەوه‌یه‌دا به‌ ئاشکرا و راشکاوانه‌ ئاماره‌ی پیدراوه.
- (٦) د. هاشم صالح التکریتی، م.س، ص ٢٢.
- (٧) د. هاشم صالح التکریتی، م.س، ص ٢٢.
- (٨) زین نورالدین زین، م.ن، ص ٢٣.
- (٩) د. هاشم صالح التکریتی، م.س، ص ٢٢.
- (١٠) أ. ب. ج تایلور، الصراع على السيادة في اوربا (١٨٤٨-١٩١٨)، (ترجمة: د. كاظم هاشم نعمة و د. یوئیل یوسف عزیز)، بغداد، (١٩٨٠)، ص ٨٤ و مابعدھا.
- (١١) ده‌باره‌ی پروانه: کارلتون هیز، تاریخ الاورپی الحدیث (١٧٨٩-١٩١٤)، (ترجمة: د. فاضل حسین)، بغداد، (١٩٨٧)، ص ١٠٠- و مابعدھا.
- (١٢) گه‌وره‌ترین به‌ره‌نگاریونه‌وه له سالی (١٨٣٩) دا رووی دا، له جه‌نگی‌دا که به‌ جه‌نگی (نوسه‌بیین) ناسراوه، له‌و جه‌نگه‌دا ده‌ولت‌ه‌تی عوسمانی ولاته‌ پشته‌یوانه‌کانی خۆی (واته به‌رتانیا و فه‌ره‌نسا) خه‌جاله‌ تبار کرد، به‌وه‌ی که تووشی شکستیکی ته‌واو ئابروویه‌رانه‌ هات له‌سه‌ر ده‌ستی ئیبراهیم پاشا. لهم باره‌وه‌ پروانه: سعید احمد برجای، الامبراطورية العثمانية تاريخها السياسي والعسكري، بیروت، (١٩٩٣)، ص ٢٢٥.
- (١٣) د. هاشم صالح التکریتی، م.س، ص ١٤٨.
- (١٤) محمد بك المحامي، تاريخ الدولة العلية العثمانية، بیروت، ١٩٧٧، ص ٢٦١- وما بعدھا.
- (١٥) د. هاشم صالح التکریتی، م.س، ص ٢٣.
- (١٦) ده‌باره‌ی پروانه: د. محمد کمال الدسوقی، الدولة العثمانية و المسألة الشرقية، القاهرة، ١٩٧٦، ص ٢٥٤- وما بعدھا.
- (١٧) د. جلال یحیی، التاريخ الاورپی الحدیث والمعاصر، اسکندریه، (١٩٦٥)، ص ٤٤٣-٤٤٤.
- (١٨) د. سیار کوب علی جمیل، تکرین العرب الحدیث (١٥١٦-١٩١٦)، الطبعة الاولى، الموصل، (١٩٩١)، ص ٤٢٢.
- (١٩) د. محمد کمال الدسوقی، م.س، ص ٢٥٩-٢٦٠، حسین لیبب، م.س، ص ٨٣.
- (٢٠) د. هاشم صالح التکریتی، م.س، ص ٢٣.
- (٢١) د. محمد انیس، الدولة العثمانية والشرق العربي (١٥١٤-١٩١٤)، القاهرة، دون سنة الطبع، ص ١٧١.
- (٢٢) فواز مطر نصیف الدلیمی، تغلغل النفوذ البريطاني في العراق (١٨٦٩-١٩١٤)، اطروحة ماجستير غير المنشورة، مقدمة الى مجلس كلية الاداب بجامعة بغداد، ١٩٨٩، ص ١٥٩.
- (٢٣) د. هاشم صالح التکریتی، م.س، ص ٢٣-٢٤.
- (٢٤) بۆ زانیاری له باره‌یه‌وه‌ پروانه: د. کمال مظهر احمد، کردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، (ترجمة: محمد الملا عبدالکریم)، الطبعة العثمانية، بغداد، (١٩٨٤)، ص ٢٥٠-٢٥٩.
- (٢٥) د. الما وتلن، عبدالحمید ظل الله على الارض، (ترجمة: راسم رشدي)، القاهرة (١٩٥٠)، ص ١٣٤.
- (*) کوردستان له سۆنگه‌ی ئه‌وه‌ی پایه‌یه‌کی ستراتیژی و جیۆپۆله‌تیکی کاریگه‌ری هه‌بوو له ده‌قه‌ره‌که‌دا، ببوه‌ مه‌یدان و گۆره‌پانی مملاتی و جلیت‌بازی نیتوان ولاته‌ ئیمپریالیزمه‌کان. لهم باره‌وه‌ پروانه: جلیلی جلیل و اخرون، الحركة الكردية في العصر الحديث، (ترجمة: د. عبدي ناجي)، الطبعة الاولى، بیروت، (١٩٩٢)، ص ٥١- و مابعدھا.
- (٢٦) ن. ا. خالفین، صراع على كردستان، (ترجمة: احمد عثمان ابوبکر)، بغداد، (١٩٧٨)، ص ٣٣.
- (٢٧) خالفین، م.ن، ص ٣٥.
- (٢٨) د. ابراهیم خلیل احمد و د. خلیل علی مراد، ایران و تركيا (دراسة في التاريخ الحديث والمعاصر)، الموصل، (١٩٩٢)، ص ٧٠.
- (٢٩) د. کمال مظهر احمد، دراسات في تاريخ ایران الحديث والمعاصر، بغداد، ١٩٨٥، ص ٢٣٥.
- (٣٠) پروانه: کلۆدیۆس جیمس ریچ، گه‌شتنامه‌ی ریچ بۆ کوردستان (١٨٢٠)، (وه‌رگێڕانی: محه‌مه‌د حه‌مه باقی)، چاپی سێیه‌م، هه‌ولێر، (٢٠٠٢).
- (٣١) د. کمال مظهر احمد، کردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ص ٢١.
- (٣٢) ا. م. منتشا شفیلی، العراق في سنوات الانتداب البريطاني، (ترجمة: د. هاشم صالح

- التكریتی)، بغداد، (١٩٧٨)، ص ٩٣.
- (٣٣) سعدي عثمان حسين، كوردستان والامبراطورية العثمانية (دراسة في تطورها السياسي)، (١٥١٤-١٨٥١)، رسالة ماجستير غير منشورة، مقدمة الى مجلس كلية الاداب بجامعة صلاح الدين- اربيل، ١٩٩٥، ص ١١٩.
- (٣٤) سعدي عثمان حسين، م. ن، ص ١١٩-١٢١.
- (٣٥) عبدالله محمد علي، كردستان في عهد الدولة العثمانية من منتصف القرن التاسع عشر الى بدء الحرب العالمية الاولى (دراسة في التاريخ السياسي)، اطروحة دكتورا غير منشورة، مقدمة الي مجلس كلية الآداب بجامعة صلاح الدين- أربيل (١٩٩٨)، ص ٥٦-٥٨.
- (٣٦) جهليلي جهليل، راپه پريني كورده كان سالي (١٨٨٠)، (وهرگيتي: د. كاوس قهفتان)، به غدا، (١٩٨٧)، ل ٥٠.
- (٣٧) مينورسكي، الاكراد، (ترجمة: د. معروف خزندار)، بغداد (١٩٦٩)، ص ٨٢-٨٣.
- (٣٨) بروانه: خالفين، م.س، ص ٨١-٨٣.
- (٣٩) بروانه: صالح محمد امين، كورد و عهدهم (ميترووي سياسي كورده كاني نيران)، چاپي به كه م، بين شويتني چاپ، (١٩٩٢)، ل ١٨١-١٨٥.
- (٤٠) فواز مطر نصيف الدليمي، م. س، ص ١٥٩.
- (****) ئەم هیلە بریتی بوو له تۆرپکی زه به لاهی ئاسنی، كه له گه رووی بوسفۆره وه تا هه له ب دريژ ده بۆوه و له ویش لقیکی بۆ نیوچه دوورگه ی عه ره ب و لقیکی دی به ناو خاکی ولاتی دوو رووباردا (میسۆپۆتامیا) بۆ ریتزگه ی فارسی ده چوو. ئەم تۆره هیلانه ده کرا له ئە ناتۆلیسا به هیلانی ئاسنیی ئە وروپای ناوه راست بیه ستریتته وه. بروانه: د. محمد انیس، م.س، ص ١٧١.
- (٤١) د. محمد انیس، م.س، ص ١٧١.
- (٤٢) اورخان محمد علي، السلطان عبدالحميد الثاني (حياته و أحداث عهده)، الطبعة الاولى، الرمادي، (١٩٨٧)، ص ٢٣٤.
- (٤٣) كامه ران ئە حمه د محه مه د ئە مين، كوردستان له نيوان مملاني تي نيوده وله تبي و ناوچه بييدا (١٨٩٠-١٩٣٢)، چاپي به كه م، سليمانی، (٢٠٠٠)، ل ٣٩.
- (٤٤) بۆ زانياري زياتر بروانه: كامه ران ئە حمه د محه مه د ئە مين، ه.س، ل ٣١- به دو او ه.